

למוצאם של ה"מסגדים" וה-open-air weli בשלה

(לאור החפירות)

מאת י. ברסלבסקי

במאמרי „הארות לדברי הנוסע יעקב מברן על יהודי א"י במאה הי"ד" (1) הובאו דברי הנוסע הזה על הערצת יהודי א"י את „מקום המשכן" בשלה בראשית המאה הי"ד והוכח מהם, כי מסורת זו ארכה, לפחות, מראשית המאה הי"ג, מאז בקר רשב"ש „את המקום אשר היה שם המשכן". והנה, שתי התעודות הללו, מן המאה הי"ג והי"ד, מחייבות הארה מחודשת על מהותם של שני הבנינים העתיקים „ג'אמע אַס־סַתִּין" ו „ג'אמע אַל־יַתְאִיִּים" במקום הזה וכן הארה על ה-open-air weli, אשר חשף הארכיאולוג הדני ה. קייר בחפירותיו, אלא שהתקשה בברור מהותו.

בחלק הדרומי של המישור — אומר ה. קייר (2) — מצאנו „ולי גלוי" (היינו ללא בנין מעליו), מוסלמי בצורתו המאוחרת, אלא שהוא נתון תוך שקע מזור ושטוח בפני הסלע. השקע מוקף נדבכי אבנים לאורך שפתיו (3) וכו'. כמה פרטים מבקשים לרמוז, כי היה לו, לשטח זה, אופי של מקום מקודש, עוד לפני קביעת „הולי" המוסלמי. מציאות מקום מקודש שלישי, נוסף על המסגדים „ג'אמע אס־סַתִּין" ו „ג'אמע אל־יַתְאִיִּים", מחזק את האמונה, כי המקום נשא, עוד מימים קדומים, אופי מקודש, אם גם אין להכיר בו כל עקבות ה „מקדש" מימי ישראל בשלה.

מאידך סבור ה. קייר, „ללא כל ספק", כי „ג'אמע אס־סַתִּין" אינו אלא קברו של עלי ובניו, שנערץ, ע"י יהודי א"י, בימי הבינים. בתבליטי המשקוף, המוטל כיום בפתח הבנין, רואה החופר סמלים למהותו של בנין הקבר: הכד וכן שני הזורים, משני עבריו, הם, לדעתו, סמלים של אבל ואלו שני מזבחות הקרנים, בקצות המשקוף, סמלי כהונתו של עלי (4). אולם בדיקת המקורות

(1) ידיעות, שנה ד', חוברת א'ב', תמוז תרצ"ו, עמ' 31.

(2) JPOS, 1930 עמ' 88 ואילך.

(3) תאור מפורט ראה H. Kjaer, Q. S. 1927 עמ' 210; עיין גם לוח VIII,

תמונות 6-7, שם, שם.

(4) שם, שם, עמ' 212.

הערביים והעבריים מימי הבינים שמה לאל את כל הנחותיו ומסייעת בידינו להפיץ אור על מהותם של שני המקומות המקודשים גם יחד.
 ועוד היום שם כפה, קורין לה קבת אלסכינה — אומר ר' אשתורי הפרחי — וסמוך לה מקום קורין לה מאידה בני ישראל, כלומר "לוחות"⁵.
 דבריו אלה מתאשרים ע"י הגיאוגרפים הערבים חר'וי ואקות, המצינים שני מקומות בשם "מסג' אל-סכינה וחג'ר (אבן) אלמאידה" (مسجد السكينة وحجر المائدة) בשלה⁶.

כאשתורי הפרחי כן מיחס, כנראה, גם קלרמון גננו את "המאידה" ללוחות ארון העדות (הוא מוצא את תרגומו של הפרחי מדויק בהחלט) ומבקש את מקומה ב"ג'אמע אל-יתאיים"⁷. אולם פרוש "מאידה" אינו "לוחות", כי אם "שלחן". ר' אשתורי שמע, אמנם, ערבית, אך הוא נכשל בפרוש המלה הזאת, אולי משום שאיזה ערבי, איש שיחו, השמיע באזניו את הצרוף "מאידה בני ישראל". ב"מאידה" או "בחג'ר אל-מאידה" נתכונן ערביי ימי הבינים, בלי ספק לדברי הקוראן, שורה ו' (سورة المائدة), פסוקים קי"ב-קט"ו, שבהם מדובר על "שלחן", אשר הוריד אללה לישו ולתלמידיו, ואין כונת הקוראן אלא לסעודתו האחרונה של ישו לפני צליבתו. ראייה לכך ישמשו דברי יאקות, המוסיף ואומר: "והרוב סבור, כי השלחן ירד בכנסית ציון" (والأكثر على أن المائدة نزلت بكنيسة صهيون), כלומר בכנסיה, אשר בבנין "קבר דוד", "בהר ציון", שהוא מקום סעודתו האחרונה של ישו, לפי המסורת הנוצרית. רק "קבת אל-סכינה" (כפת השכינה) והצרוף "בני-ישראל" הם שגררו אצל בעל כפ"פ את האסוציאציה "לוחות", אם כי "המאודה" היתה, לפי דבריו, מקום בפני עצמו, ללא כל קשר לבנין "קבת אל-סכינה".

מאיך עוזר לנו בעל כפ"פ לקבע בודאות את שני המקומות המקודשים הנ"ל, שהם, לדעתי, "ג'אמע אס-סַיִין" וה-open-air weli, שגלה ה. קייר בחפירותיו, כי ר' אשתורי אומר בפרוש, שהם סמוכים זה לזה. על קבת אל-סכינה נעמוד להלן ואשר "למאידה" הרי הדעת נותנת, כי סלע בולט מעל פני המישור הוא שעורר אצל הערבים הפרימיטיביים את האסוציאציה "שלחן שירד מן השמים" וע"כ הסתפקו "בולי גלוי". נדבכי האבנים הבלתי מסותתות בגבה של $\frac{2}{3}$ מ' ובעבי של 1,5 מ', אשר הקיפו את פני הסלע משלשת עבריו (הכניסה

(5) כפ"פ, הוצאת לונדן, עמ' רצ"ה.

(6) כך IV, עמ' 220.

Ch. Clermont Ganneau, *Archeological Reserches in Palestin* (7

היתה מצפון) ו"המחראב" הקטן, החצוב בדרומו ומסמן את "הקבלה" מול הקעבה במכה⁸, היו דיים, כדי לשוות לסלע אופי של מקום תפלה. סברתו של קלרמון גננו, כי "ג'אמע אליתאיים" הוא מקום "המאידה", בטלה מאליה וראויים לתשומת לב דברי אותו ערבי, איש שיחל, אשר צין את השטח בין שני המסגדים כמקומה של "המאידה", ואף הביע את הדעה, כי "המאידה" היא השלחן, אשר הוריד אללה לישו ושליחיו⁹, דעה שקלרמון גננו לא הגיב עליה כל עקר; ואכן השטח, בו נתגלה ה-open-air weli, נקרא עד היום בשם "מִדָּה"¹⁰ שהוא צורתה הוולגרית של המלה "מאידה".

נכבדה יותר היא שאלת מוצאו ומהותו של "ג'אמע אס-סתיין", המקובל כ"מסג'ד אל-סכינה" של ימי הבינים. חפירה יסודית טרם נערכה בתוך הבנין הראשי והבנין הקטן הנשען אל קירו המזרחי. לדעת רבים ושונים עברו על בנין זה שנים-שלשה גלגולים¹¹ והוא דורש ע"כ בדיקה וחקירה יסודית, מבחינה ארכיטקטונית כרונולוגית; ואעפ"כ אציע בזה את השערת דלקמן, שיש בה, לדעתי, כדי עורר ענין מיוחד בברור מהותו של הבנין, מנקודת ראות יהודית. השם "סכינה" = שכינה, השאול מן הלשון העברית ובודאי מיהודי א"י (השוה, למשל: "אמר רבי בשלש מקומות שרתה שכינה על ישראל, בשלה בנוב וכו', ב. זבחים ק"ח ע"א) וכן העובדה, כי יהודי א"י בקרו במאה ה"ג והי"ד, את המקום אשר בו היה המשכן, מחייבים את ההנחה, כי היהודים והערבים התפללו במקום משותף בשלה; אך השאלה היא מי היו בוני "קבת אל-סכינה" או "מסג'ד אל-סכינה". היתכן, כי היו בוני הבנין, או הקובעים את אחד "מגלגוליו", יהודים ואלו הערבים הפכוהו מסגד וקראו עליו את השם, שהיה שגור לפנים בפי היהודים? קלרמון גננו נוטה לדעתם של "רוב הארכיאולוגים האומרת, כי יש לראות בשרידי הבנין הזה ביכ"ג עתיק, שעברו עליו שנויים בתקופות שונות"¹²; ואכן, כוון הבנין מצפון לדרום וכמה סמנים אחרים יש בהם כדי לחזק השערה כגון זו. לדעתי ראויה צורתו החיצונית, המיוחדת במינה, של הבנין הזה לתשומת לב יתירה. הקירות החיצוניים והעבים המקיפים את הקירות

(8) Q. S. 1927, עמ' 210.

(9) ראה: Arch. Reser. Various Notes עמ' 305.

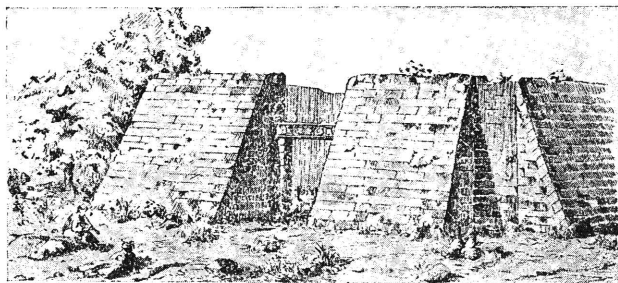
(10) Q. S. 1927 עמ' 209. "אין איש יודע, כיוב, כי היה בשטח חרוש זה מקום מקודש"

שם, עמ' 211.

(11) Arch. Reser., עמ' 300; Mem II. עמ' 369; QS 1927, עמ' 212.

(12) Arch. Reser., עמ' 300. והשוה גם קייר, JPOS 1930, עמ' 166-7.

הפנימיים של הבנין הרבוע, אינם זקופים, כי אם משופעים והנם דקים מלמעלה ועבים מלמטה. דעתו של דלמן⁽¹³⁾, כי קירות אלה לא נבנו אלא כדי לתמוך בקירות הפנימיים, אינה מתקבלת על הדעת ואין לראות מה ענין היה לחזק בנין קטן כ"כ⁽¹⁴⁾ בקירות ענקיים ועבים מבחוץ. כדי לשפוט על טיבו ומהותו של

הבנין הזה בכללו, יש להתבונן בציור המובא אצל קלרמון גנו, עמ' 299 (התרשים ב-Mem II, עמ' 369, אינו נכון!⁽¹⁵⁾), משנות 1873-1874, שבהן היה עדיין שלם יותר. הקירות המשופעים (גובהם למעלה מ-4.5 מ' ⁽¹⁶⁾) משוים לבנין מראה, החסר כל דמיון למסגד, או לבנין של מקום ערבי מקודש בכלל. והוא לפיע"ד גם מיוחד במינו, בכל הבנינים העתיקים בא"י הקירות הללו, שעבים מגיע בתחתיתם, ל-2,10 מ' ⁽¹⁷⁾ (= 6 רגל), אינם נפגשים כלל בפנות הבנין ⁽¹⁸⁾ (!) ואינם מצטרפים לגוש בנין פירמידלי (נאמר: כפנות החלק התחתון במגדל פזאליס בירושלים), כי אם משאירים ביניהם זווית פתוחה כלפי חוץ, שאין דפנותיה נפגשות בנקודה משותפת מבפנים, אלא נפרדות ע"י רצועת-קיר-בינים צרה, לכל מלא גובה הכתלים. כן יש להדגיש, כי הפתח בצפון הבנין לא היה פתח רגיל, כי אם התרומם לכל מלא גובה הקירות. המשקוף, שהיה קבוע במרום הפתח, היה גבוה מדי וחללו של הפתח נמשך גם מעליו ועד שפות הקירות העליונות (!) הגיע. האין בכל הפרטים האלה, כדי עורר, בעיני המתבונן, אסוציאציה לדמות של אהל? האין הזווית הפתוחות בפנות הבנין, כלפי חוץ (כפי שיש לראות ברור בפנה הצפונית מערבית של הציור בספרו של קלרמון גנו)

(13) PJB, 1911 עמ' 16. דעה זו הביע כבר John Wilson, *The Lands of the Bible*, Edinburg. MDCCCXLII וכן היא גם דעת קיר שם. שם.
(14) גדלו של הבנין מבפנים הוא 8,75 מ' ברבוע. שם. שם. עמ' 165.

(15) Mem ה' מציר את תבנית הבנין כאלו היו הקירות מתחברים בפנותיו ואין הדבר כן (ראה להלן) וראה דלמן (שם, שם), שהעיר על „Lücke“, היינו על החלל הפנוי, בפנה הצפונית מערבית של הבנין.

(16) Mem II עמ' 369. (17) שם, שם. (18) השוה הערה 15.

מבקשות להגביר את דמיונם של הקירות המשופעים ליריעותיו של אהל? כדי לקבוע את גלגוליו השונים של "ג'אמע אס-סתין" יש לחכות, כאמור, לחפירה ולבדיקה ארכיטקטונית יסודית (ע"כ יש להמנע, לפי שעה, מהשערות על מוצאו של המשקוף ומהות סמליו וכן על ארבעת העמודים המפורקים וכתרונתיהן הקורינטיות, המוטלות בתוך הג'אמע, אם הם הם, שנשא, בימי הביניים את הכפה⁽¹⁹⁾), או הבנין הקטן, הנסמך אל הבנין הראשי במזרחו). אך מן הראוי להשמיע את ההשערה, כי בוני הקירות החיצוניים המשופעים לא נתכוונו אלא לשוות לבנין דמות סמלית (!) של אהל מועד. אם תתאשר ההשערה הזו, הרי הוקם, או הותקן, הבנין בידי יהודים ורק בתקופה מאוחרת יותר הפך מסגד מוסלמי והכתר בכפה של "קבת אל סכינה" כפי שקורא לו ר' אישתורי הפרחי⁽²⁰⁾. בנין הקיר בדרום, על "המחראב" הגדול שבו, שונה הן בסתות אבניו והן בסגנון הבניה משאר הקירות⁽²¹⁾ ואף הוא מבקש להעיד, כי הבנין נהרס בחלקו בכוונת מכוון, כדי להתאימו למסגד מוסלמי, אשר ירש את השם או את המושג "שכינה", שהיה שגור בפי היהודים לפנים. יש לשער, כי בימי נוסעי-הצלב נשתכחה רגל יהודית משלה ומשנתחדשו בקורי היהודים, בסוף המאה הי"ב או ראשית המאה הי"ג. במקום הזה, לא ידעו כבר המבקרים המאוחרים את מוצאו היהודי של הבנין, אלא הוסיפו להתפלל בו, או על ידו. ואשר ל"ג'אמע אליתאיים" צדק, אולי דלמן⁽²²⁾ בהשערות, שהוא קבר עלי. ראויה לתשומת לב היא העובדה שפני כמאה שנים נקרא הבנין הזה בשם Maza'rah⁽²³⁾, שהוא, כנראה כתוב משובש (האותיות הסופיות ah מיותרות הן) של המלה מַזָּרָה (מן השרש "זאר" = בָּקַר), המקובלת אצל קברים קדושים. שהעריבים מרבים להשתטח עליהם. השם "מזאר" אומר, איפוא, כי עוד בראשית המאה הי"ט ראו העריבים בבנין הזה מקום קבר קדוש, או מקום, שהיו מרבים, פעם, להשתטח עליו והוא מאשר או, מחזק, את ההנחה, כי "ג'אמע אליתאיים" הוא קבר עלי ובניו. הבנין בנוי בכוון מצפון לדרום, מצטין באבניו הגדולות⁽²⁴⁾ והמסותתות בהקפדה ואף לו פתח, בסגנון בנינו הפנימי הוא מעשה ידי עריבים, שהתאימוהו למקום תפלה מוסלמי.

(19) השוה קייר Q S, 1927, עמ' 212, האומר, כי העמודים הנם, אולי, מאוחרים לבנין עצמו, וכן JPOS 1930, עמ' 163, שבו הוא אומר, כי העמודים הוסעו מבנין הבסיליקה הסמוך. עקבות תשע הקשתות, שעברו מעל לבנין (שם 166) מראות, כנראה, כי הוא הוא שנשא, בכ"ז את הכפה. ואחר שהפך מסגד מוסלמי.

(20) ראה סוף הערה קודמת.

(21) קייר שם. שם. 166, סבור כי הוא הולם יותר ביכ"ג יהודי.

(22) ראה J. Wilson (ע"פ הערה 13, לעיל) עמ' 294.

(23) PJB 1911, עמ' 16.

(24) אורך משקוף הפתח, למשל, 2,25 מ' ורחבו 58 ס"מ.